

Anna Warda

Z obserwacji nad rosyjską literaturą popularną XVIII wieku

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Rossica 1, 5-14

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA WARDA
(Łódź)

Z OBSERWACJI NAD ROSYJSKĄ LITERATURĄ POPULARNĄ XVIII WIEKU

Pojęcie literatury „wysokiej”, elitarnej przewiduje jako obowiązkową swą antytezę istnienie literatury „niskiej”, popularnej, a tym samym narzuca określony sposób traktowania literatury jako dynamicznego, wewnętrznie zorganizowanego organizmu, który funkcjonuje na zasadzie binarnie przeciwstawnych mechanizmów wewnętrznej jego organizacji¹. Ewolucja tak rozumianej literatury polega z jednej strony na dążeniu do hierarchicznej dyslokacji jej członów, z drugiej zaś do zneutralizowania istniejącej opozycji i przeciwstawień. W zależności od warunków historycznych jedna bądź druga tendencja może odnosić przewagę. Niemożliwością jednak jest unicestwienie którejs z nich przez drugą. Oznaczałoby to bowiem zatrzymanie się rozwoju literackiego, którego główny mechanizm funkcjonowania polega właśnie na napięciu panującym pomiędzy tymi tendencjami. Istotne jest również to, iż antytetyczna literatura „wysoka” i „niska” współdziałają na siebie, przy czym literatura „niska” w większym stopniu wykorzystuje doświadczenia opozycyjnej literatury „wysokiej”. W konkretnych warunkach historycznych literatura „wysoka” i „niska” zyskują określone znaczenie społeczne, estetyczne lub filozoficzne przy jednoczesnym stałym wzajemnym ich przeciwstawieniu i współdziałaniu.

Pojęcia: literatura „wysoka” i „niska” mogą być również rozpatrywane jako kategorie socjologiczne i dotyczą wówczas nie tyle struktury tekstów, ile ich funkcjonowania społecznego, stosunku pewnej zbiorowości do określonej grupy tekstów, a także pochodzenia społecznego ich twórców. Tak więc podział na literaturę „wysoką” i „niską” dokonywany jest nie tylko według

¹ J. Lotman, *O treści i strukturze pojęcia „literatura artystyczna”*, „Literatura na Świecie” 1979, nr 11, s. 272–291; E. Kossowska, „Literatura popularna” – *igraszki semiologiczne*, [w:] *Poszukiwania teoretycznoliterackie*, red. E. Czaplewicz i E. Kasperski, Wrocław 1989, s. 415.

kryterium wewnętrznej organizacji tekstów, ale również ze względu na kryterium upowszechnienia, wartości, dostępności, sposobu utrwalania. Istotny przy tym jest fakt, iż każda epoka historyczna wypracowuje swój własny system norm, wartościowania, według którego klasyfikuje określone teksty do jednej bądź drugiej grupy.

Literatura popularna, zwana też brukową, jarmarczną, straganową, trywialną, tandetną, nie poddaje się kryteriom estetycznym wykształconym przez literaturę „wysoką”, lecz funkcjonuje na zasadzie własnej umownej poetyki², nie uznawanej przez wiodących twórców epoki, a także krytykę literacką. Nie przestrzega ona ukonstytuowanych norm, reguł, nie poddaje się zasadom zawartym w traktatach teoretycznych i krytycznych i w związku z tym traktowana jest przez przedstawicieli literatury „wysokiej” jako niegodna uwagi i badań z ich strony. Fakt ten miał i ma niebagatelny wpływ na znikome zainteresowanie badaczy właśnie literaturą „niską”, a w konsekwencji daje fragmentaryczną i błędną wizję procesu historyczno-literackiego, który współtworzą przecież oba typy literatury.

Literatura rosyjska XVIII w. to nie wyłącznie twórczość „wielkich” tego okresu, a mianowicie: Michała Łomonosowa, Wasyla Trediakowskiego, Aleksandra Sumarokowa, Michała Chieraskowa czy też Mikołaja Nowikowa, lecz także popularna wówczas „produkcja masowa”, wychodząca spod pióra pisarzy-rzeczniców, do których zaliczyć możemy Michała Czułkowa, Matwieja Komarowa, Michała Popowa, Wasyla Lowszyna, Iwana Chomia-kowa, Iwana Nowikowa, a także wielu innych anonimowych czy też mało znanych twórców³.

Literatura „wysoka” ujęta w zasady poetyki normatywnej okresu klasycyzmu nie znajdowała uznania wśród zdecydowanej większości czytelników, gdyż była pisana trudnym, niezrozumiałym dla mało wykształconego odbiorcy językiem, a poza tym wymagała odpowiedniego przygotowania intelektualnego, co z oczywistych względów nie przyczyniało jej grona zwolenników. Nic zatem dziwnego, że ta właśnie literatura zalegała półki sklepów i magazynów księgarskich, nie znajdując nabywcy wśród licznej grupy mało wykształconych czytelników.

Sytuacja taka musiała oczywiście wpłynąć na negatywne oceny literatury popularnej ze strony twórców antytetycznej literatury „wysokiej” i ówczesnej krytyki literackiej. Faktem jest bowiem to, że pod względem ilościowym stawała się ona coraz bardziej rozpowszechnioną częścią literatury. Niewątpliwie

² Por. np. rozważania na ten temat H. D. Zimmermanna, [w:] *Trivialliteratur? Schema-Literatur*, Stuttgart 1991.

³ Por. np. П. Н. Берков, *К вопросу об изучении массовой литературы XVIII века*, „Известия АН СССР. Отделение общественных наук” 1936, № 3, s. 459-471; Л. В. Камедина, *Матвей Комаров и массовая литература XVIII века*, Автореф. дисерт. на соиск. уч. степени канд. филолог. наук, Ленинград 1984.

wpływ na taką sytuację mieli tzw. pisarze-raznoczyńcy, wywodzący się ze środowiska rzemieślników, żołnierzy, zubożałej szlachty, mieszczaństwa, a nawet chłopstwa, którzy dzięki sprzyjającym warunkom mieli możliwość kształcenia się w licznie powstających i działających wówczas uczelniach, takich jak np. Uniwersytet Akademicki, Uniwersytet Moskiewski, Akademia Sztuk Pięknych, szkoły medyczno-chirurgiczne.

Pierwszy etap działalności tej nowej inteligencji polegał na realizacji zamówień, pochodzących od przedstawicieli kręgów dworskich lub wyższych rangą urzędników państwowych i dotyczył głównie przekładów z literatury obcej (opowieści miłosno-awanturnicze, dydaktyczne). Już np. w 1748 r. cesarzowa Elżbieta Pietrowna złożyła oficjalne zamówienie na ręce członków Akademii Nauk: „Переводить и печатать на русском языке книги гражданские различного содержания, в которых бы польза и забава соединены были с пристойным светскому житью нравоучением”⁴. Wówczas to właśnie na rynku księgarskim pojawiają się m. in. *Przygody Idziego Blasa A. R. Lesage’a, Historia Manon Lescaut i kawalera des Grieux D. Prevoste’a, Życie Marianny P. Marivaux, Robinson Crusoe D. Defoe*, które zdobyły już popularność w Europie Zachodniej.

Epoka Elżbiety Pietrowny, a także Piotra III określane były później, jak to zauważyła M. Pluchanowa, okresem panowania powieści, które nazywały się wówczas historiami (*истории*), opowieściami (*сказания, повести*), powieściami (*романы*) czy też, jak ironicznie określali je ich przeciwnicy – klasyści – bajkami (*сказки*)⁵. Twierdzili oni ponadto, że jest to po prostu „пустошь, вымысленная от людей, время свое тщетно препровождающих, и служат только к развращению нравов человеческих и к вящему закоснению в роскоши и плотских страстях”⁶.

Taką samą opinię o prozie popularnej wyrażali również inni „wielcy” tego okresu. Przytoczmy np. wypowiedź Aleksandra Sumarokowa: „[...] романы писанные невеждами, читателей научают притворному безобразному складу и отводят от естественного, который только один важен и приятен”⁷.

Podobną ocenę wystawiła prozie popularnej Katarzyna II, która preferowała traktaty filozoficzne czy też biografie znaczących osobistości. Proza powieściowa nie była w jej guście. Jednakże właśnie za jej panowania ten typ lektury zyskał szeroki krąg odbiorców, zwłaszcza wśród klas średnich i niskich. Również sami pisarze-raznoczyńcy uznali dotychczasowy rodzaj działalności

⁴ E. Мечникова, *На заре русского романа*, „Голос минувшего” 1914, № 6, s. 8.

⁵ *Лекарство от задумчивости, или сочинения М. Д. Чулкова*, ред. М. Плеханова, Москва 1989, s. 21–22.

⁶ М. Ломоносов, *Из „Краткого руководства к красноречию 1747 года”*, [w:] *Полн. собр. соч. в 10-ти томах*, Москва–Ленинград 1952, т. 7, s. 223.

⁷ А. Сумароков, *Полн. собр. соч.*, Москва 1782, ч. 6, s. 371.

za obcy sobie i grupie społecznej, z której się wywodzili i zmienili orientację na średnie i niskie warstwy społeczne, którym zaofiarowali oryginalną prozę fabularną, ukazującą codzienną, zwykłą rzeczywistość wraz z nowym bohaterem z tegoż środowiska – urzędnikiem, kupcem, mieszczaninem, a nawet chłopem. Adresując swe utwory do nowego czytelnika pisarze-rzeczowicy mieli na uwadze jego możliwości percepcyjne i gust. Dlatego też ich twórczość realizowała przede wszystkim funkcje ludyczne i utylitarne, nie zaś estetyczne.

Funkcjonowania literatury popularnej nie należy jednak ograniczać jedynie do średnich lub niższych warstw społecznych. Jak wykazały bowiem badania ewidencji bibliotek szlacheckich z wieku XVIII, znaczną ich część stanowiła właśnie rękopiśmienna i drukowana proza fabularna⁸, która w tych kręgach czytelnicznych odbierana była jako kulturowo wartościowa i posiadająca wszelkie jakości konieczne do funkcjonowania estetycznego. Jednocześnie w tymże społeczeństwie działały i odznaczały się aktywnością takie normy i wyobrażenia, zgodnie z którymi literatura ta była oceniana nadzwyczaj nisko jako zła i wulgarna.

Zastanówmy się zatem nad tym, czym była w rzeczywistości rosyjska literatura popularna w XVIII w., na zasadzie jakiej poetyki funkcjonowała, a także nad funkcją tej literatury w kręgach jej zwolenników.

Znamienną cechą rosyjskiej literatury popularnej było to, iż niemalże do końca wieku XVIII cechowała ją polifonia komunikacyjna, polegająca na jej równoczesnym funkcjonowaniu w formie rękopiśmiennej i drukowanej⁹. Książka rękopiśmienna była znacznie tańsza od drukowanej i stosunkowo niezależna od koniunktury rynku księgarskiego i ograniczeń cenzury. Działalność istniejących wówczas drukarni zorientowana była przede wszystkim na publikacje podręczników, aktów ustawodawczych, książek o charakterze naukowym i popularnonaukowym, których zadaniem była edukacja społeczeństwa¹⁰. Literatura popularna stanowiła znikomą część drukowanych wówczas książek. Dodać przy tym należy, iż ceny książek drukowanych przewyższały często możliwości nabycia przez czytelników wywodzących się przeciw z niezbyt zamożnych warstw społecznych, dla których dużo przystępniejszymi były właśnie książki rękopiśmienne. Sytuacja ta uległa diametralnej zmianie dopiero w drugiej połowie XVIII w., a dokładniej w jego trzech ostatnich dziesięcioleciach, kiedy to książki rękopiśmienne obsługujące obieg popularny uzyskały swobodny dostęp do druku, który do tej pory realizował prawie wyłącznie zamówienia wyższych, wykształconych warstw społecznych i duchowieństwa.

Niewątpliwym wpływ na zaistnienie takiej sytuacji miała kwestia alfabetyzacji społeczeństwa rosyjskiego, a także rozprzestrzeniania się w nim idei oświe-

⁸ П. Берков, *К вопросу...*, s. 461.

⁹ *Ibidem*, s. 461–463.

¹⁰ E. Matek, „Неполное чтение” в России в XVII–XVIII вв., Warszawa–Łódź 1992, s. 54.

cenionych, których głównym celem było upowszechnianie wiedzy i oświecanie umysłów¹¹. Aktualnymi stały się spory dotyczące miejsca i roli literatury i pisma w życiu społecznym Rosji. Jednakże grupa odbiorców takiego typu literatury nie była zbyt liczna. Znaczną część czytającej publiczności wciąż stanowili odbiorcy książki rękopiśmiennej, preferujący lekturę lekką, łatwą i przyjemną. Ażeby przyciągnąć takiego czytelnika do książki drukowanej, należało poczynić w stosunku do niego pewne ustępstwa, a mianowicie wydawać takie książki, których percepcja nie byłaby skomplikowana i które zawierałyby treści służące nie tylko rozrywce, ale także określonym korzyściom duchowym. Jedynie taki typ książki mógł przynieść wydawcom korzyści finansowe, których nie gwarantowała literatura „wysoka”. Dla rosyjskich propagatorów idei oświeceniowych wzorcem stał się więc popularny wówczas Horacy i jego poglądy na temat literatury, która jego zdaniem, winna łączyć w sobie przyjemne z pożytecznym. Hasło to będące swego rodzaju kompromisem dawało możliwość łączenia w czasopiśmiech, zbiorcach, a także samodzielnych utworach treści dydaktycznych i ludycznych¹².

Najbardziej znani wydawcy ostatnich dziesięcioleci wieku XVIII, a mianowicie: N. I. Nowikow, P. I. Bogdanowicz, M. P. Ponomariow, A. G. Reszotnikow, I. J. Sytin, przestali wreszcie uważać za hańbiące dla siebie i swej działalności wydawanie opowieści awanturniczych, zbiorów bajek, anegdot, śpiewników, które przynosiły im nieporównywalnie większe zyski niż publikacja dzieł literatury wysokiej. Książki cieszące się największą popularnością osiągały często po kilka wydań (np. *Повесть о приключении англичского милорда Георга* Matwieja Komarowa była wznawiana pięć razy w latach 1782, 1785, 1789, 1791, 1799), a ich nakład mógł dochodzić nawet do 2000 egzemplarzy. Drukowanie książek dla mas spowodowało, że sukcesywnie zaczęły one wypierać książkę rękopiśmienną, a duży popyt na książki drukowane nowego typu przyczynił się do tego, że ich ocena znacznie się obniżyła, a równocześnie powiększyły się dochody wydawców.

Przytoczmy dla ilustracji tego zjawiska wypowiedź przedstawiciela literatury wysokiej tych czasów – znanego pisarza i wydawcy Mikołaja Nowikowa:

У нас только те книги третьими, четвертыми и пятыми изданиями печатаются, которые простосердечным людям (мещанам), по незнанию ими чувственных языков, нравятся. Напротив того, книги, на вкус наших мещан не попавшие, весьма спокойно лежат в хранилищах, почти вечною для них темницею назначенных¹³.

¹¹ Г. П. Макогоненко, *Николай Новиков и русское просвещение XVIII в.*, Москва–Ленинград 1952; В. Орлов, *Русские просветители 1790–1800-х гг.*, Москва 1953; *Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII в.*, Москва–Ленинград 1961.

¹² Por. np. następujące tytuły ukazujących się wówczas czasopism: „Полезное увеселение”, „Приятное и полезное препровождение времени”, „Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие”, „Праздное время в пользу употребленное”.

¹³ Н. И. Новиков, *Избранные сочинения*, ред. Г. П. Макогоненко, Москва–Ленинград 1954, s. 96.

Należy przy tym zaznaczyć, iż rzeczywista liczba czytających w stosunku do całego społeczeństwa była w XVIII w. jeszcze niewielka. Stanowiła ona zaledwie znikomą część ogółu społeczeństwa. Jednak biorąc pod uwagę czytelników jako określoną grupę społeczną widzimy, iż odbiorcy literatury popularnej rzeczywiście stanowili jej przytłaczającą większość. Alfabetyzacja społeczeństwa rosyjskiego przeprowadzona w wieku XVIII spowodowała z pewnością wzrost czytelnictwa, jednak wciąż miało ono zakres bardzo ograniczony.

Na materiale znanych autorce wielu dziesiątek rosyjskich prozatorskich utworów XVIII w., pretendujących do miana literatury popularnej, omówimy pokrótce jej specyfikę, zasady poetyki, typowe dla niej motywy, stereotypy i gatunki.

Jak udało się zaobserwować, podstawowe zasady poetyki literatury popularnej podporządkowane były zaspokojeniu fundamentalnej potrzeby odbiorców, a mianowicie chęci oderwania się od rzeczywistości, bycia gdzie indziej. Tęsknota taka jest najprawdopodobniej składnikiem odbioru wszelkiej fikcji, ale w literaturze trywialnej ingerowała ona otwarcie w poetykę utworu, nastawionego od każdej strony na jej doraźne zaspokojenie, na kompensację społeczną i psychiczną. Uczestnik obiegu popularnego wywodzący się z niższej sfery społecznej i kulturowej łaknął zarówno imaginacyjnego przemieszczania się w niedostępne kręgi bogactwa i prestiżu, jak i stabilności tej cudzej sytuacji, do której aspirował. Wymagania te autorzy literatury popularnej zaspokajali poprzez określony gatunek utworu (np. opowieść łotrzykowską, awanturniczo-przygodową), który oferowali potencjalnemu czytelnikowi i zastosowane w nim określone stereotypy układające się w specyficzny kod nadawczo-odbiorczy. Szablonowość, standaryzacja związane z tymi stereotypami wymagały zastosowania określonych środków fabularno-stylistycznych, które miały służyć dynamice napięcia i rozładowania (np. tempo akcji, zaskakujące zwroty zdarzeń i postaw, wątki zagrożenia i prześladowania, ucieczki, porwania, a także cudowna odmiana losu, nagłe rodzenie się i zamieranie uczuć itd.). Warto przy tym zauważyć, iż rosyjska literatura popularna drugiej połowy XVIII w. z upodobaniem posługiwała się najstarszymi motywami literatury i folkloru, jak np. motywem przebrania, zmiany ról społecznych, tajemnicy rodzinnej. Koronną właściwością fabuł popularnych był zwykle *happy end*, zaś perypetie bohaterów służyły najczęściej ostremu przeciwstawieniu czarnych i pozytywnych charakterów, winy i kary, dobra i zła.

Czytelnik literatury popularnej pragnął utożsamić się z bohaterem swej lektury, który obdarzony był kompletem zalet wyróżniających go z otoczenia i imponującym czytelnikowi umiejętnością wyjścia nawet z bardzo skomplikowanych sytuacji. Psychika takiego bohatera była zazwyczaj uproszczona, zredukowana, ale jednocześnie silnie ekspresyjna. Zarówno treści, jak i środki przekazu popularnego odwoływały się do gwałtownych stanów

uczuciowych, a język narracji i dialogów był zwykle emocjonalny i odpowiadający poziomowi intelektualnemu czytelnika.

Istotnym elementem poetyki rosyjskiej literatury popularnej była konwencja gatunkowa, która skłaniała się ku realizacji stałych schematów fabularnych. Z kilku podstawowych gatunków, a mianowicie opowieści przygodowej, awanturniczej, obyczajowej, formowały się w wieku XVIII w Rosji liczne ich odmiany. Jednak ważne było to, że w każdej z tych modyfikacji wątki przygody, zbrodni, miłości, tajemnicy czy też melodramatu były wciąż powielane. Dodać przy tym należy, iż obok popularnych wzorów, motywów, gatunków, literatura trywialna często korzystała z atrakcyjnych wątków antyetycznej literatury wysokiej, petryfikując tym samym jej konwencje gatunkowe i stylistyczne¹⁴. Poczynione uogólnienia dotyczące poetyki literatury popularnej w Rosji XVIII w. z powodzeniem można odnieść do tego typu współczesnej literatury komercyjnej. Realia historyczne bowiem, a tym samym sztafaż utworów, są wartościami zmiennymi w przeciwieństwie do wciąż tych samych oczekiwań i pragnień ludzi, potrzeby miłości i dobrobytu materialnego, a także metod i sposobów, za pomocą których marzenia stają się rzeczywistością.

Wśród twórców literatury popularnej w Rosji w XVIII w. na czoło wysuwa się Michał Czulkow, znany przede wszystkim jako autor obszernego zbioru *Kpiarz* (*Пересмешиник*), wydanego w latach 1766–1768 i wznawianego jeszcze dwukrotnie (1783–1785, 1795) i opowieści *Nadobna kucharka* (*Пригожая повариха*, 1770). *Kpiarz* był zbiorem celowo skierowanym przeciw poetyce i normom literatury „wysokiej”, o czym dowiadujemy się już z przedmowy do niego:

В сей книге важности и правоучения очень мало или совсем нет. Она неудобна, как мне кажется, исправить грубые нравы; опять же нет в ней и того, чем оные умножить; и так оставив сие обое, будет она полезным препровождением скучного времени ежели примут труд ее прочитать¹⁵.

Obszerny, blisko 900-stronicowy zbiór Czulkowa realizuje w pełni obietnicę daną przez autora czytelnikowi. Składa się on bowiem z kilkunastu zabawnych historyjek opowiadanych na przemian przez dwóch narratorów – Ładona i mnicha, którzy są równocześnie bohaterami nowel otwierających pierwszą część *Kpiarza*. Czulkow ostentacyjnie lekceważy poetykę klasycystyczną pisząc swój utwór prozą, a nie wierszem i decydując się na postoponowane przez klasycystów romanse i wesołe nowele komiczne¹⁶. Gdy więc klasycyści zarzucają romansom amoralizm, to Czulkow nie tylko preferuje

¹⁴ E. Małek, „Неполезное чтение”..., s. 7–42.

¹⁵ *Предуведомление к Пересмешинику*, [w:] *Лекарство от задумчивости...*, s. 85.

¹⁶ E. Małek, „*Kpiarz*, czyli bajki słowiańskie” Michała Czulkowa a problem ewolucji rosyjskiej prozy narracyjnej drugiej poł. XVIII wieku, [w:] *Z zagadnień rozwoju gatunków w literaturze rosyjskiej*, red. J. Orłowski, Lublin 1987, s. 33–42.

bohaterów nie będących wzorcami etycznymi, ale i nie osądza ich, a nawet lubuje się ich niecnymi postępkami. *Kpiarz* to typowy produkt literatury „niskiej”, w którym fabuła odgrywa ważniejszą rolę niż opis charakterów, a na plan pierwszy wysuwają się liczne intrygi, przygody, a także wesołe, humorystyczne sytuacje. Istotne przy tym jest to, że część utworów tego zbioru nawiązuje do tradycji gatunku facecji i noweli komicznej, inne zaś to fantastyczno-baśniowe opowieści, odwołujące się do mitologii słowiańskiej. Ze względu na swój jawnie antyklasycystyczny charakter i treść zbiór Czulkowa określany jest przez współczesnych badaczy jako antypowieść (*антироман*), powieść-parodia (*роман-пародия*)¹⁷.

Nadobna kucharka, czyli przygody rozprustnej kobiety (Пригожая повариха, или похождения развратной женщины) Czulkowa to opowieść awanturniczo-obyczajowa, której pierwsza część ukazała się w 1770 r., natomiast ciąg dalszy przygód bohaterki nie został wydany najprawdopodobniej wskutek zakazu cenzury i zaginął. Utwór ten wykazuje ściśle związki z popularnym w Europie Zachodniej gatunkiem powieści łotrzykowskiej z upadłą kobietą jako bohaterką. Za jej prototyp uważa się słynną *Moll Flanders* D. Defoe, która, co prawda nie była przełożona na język rosyjski w XVIII w., ale jak sugeruje O. Kałasznikowa¹⁸, mogła być znana Czulkowowi z francuskiego przekładu, który ukazał się w Londynie w 1761 r.

Opowieść Czulkowa ujęta jest w formę relacji głównej bohaterki – Martony o własnych dziejach, które opowiada ze szczerością łączącą dziecięcą naiwność z cynizmem i wyrachowaniem. Uwagę zwraca dążenie autora do wytłumaczenia przyczyn, które sprowadziły Martonę na drogę występku, a także to, iż nie jest ona jednoznacznie postacią negatywną. Pomimo analogii *Nadobnej kucharki* do gatunku zachodniej pikareski bohaterka Czulkowa nie jest typową łotrzą. Stała się ona bowiem kobietą upadłą pod wpływem określonego środowiska i warunków, w których przyszło jej żyć, a nie tak jak Moll Flanders wskutek wrodzonych złych skłonności i z winy mężczyzny, który ją uwiódł. Dla utworu Czulkowa istotny jest także empiryczny stosunek do ukazywanej rzeczywistości, polegający na protokółarnym rejestrowaniu faktów, bez wyciągania z nich wniosków i bez typizacji opisywanych zjawisk.

Innymi reprezentatywnymi dla rosyjskiej prozy fabularnej utworami są *Wajka Kain (Обстоятельное и верное описание добрых и злых дел российского мошенника, вора, разбойника и бывшего сыщика Ваньки Каина, всей его жизни и странных походов, 1779)* Matwieja Komarowa i tegoż *Opowieść o przygodach angielskiego milorda Jerzego (Повесть о приключении англичанского милорда Георга и о бранденбургской маркграфине Фридерике Луизе, 1782)*.

¹⁷ O. Kałasznikowa, *Русский роман 1760–70-х гг.*, Днепропетровск 1991, s. 83.

¹⁸ *Ibidem*, s. 92.

Pierwszy z wymienionych utworów oparty jest na rzekomej autobiografii synnego w XVIII w. rozbójnika Wańki Kaina, który przez szereg lat szerzył popłoch wśród bogaczy moskiewskich, a wśród ludu cieszył się sympatią. Komarow zbeletryzował autentyczny dokument i na jego podstawie stworzył opowieść o historycznej postaci. Bodźcem do napisania tego utworu stały się dla warstw społecznych, przetłumaczone z języka niemieckiego przez kapitana Nicałowa w 1771 r. *Dzieje francuskiego oszusta Kartusza (Подлинное описание жизни французского мошенника Картуша и его сотоварищи)*. Biografia Wańki Kaina składa się z szeregu kolizji głównego bohatera z prawem i stanowi łańcuch dokonanych przez niego przestępstw.

Jednakże jeszcze większą popularnością na rynku czytelniczym cieszyła się inna opowieść Komarowa *Opowieść o przygodach angielskiego milorda Jerzego*. Była to przeróbka rękopiśmiennego romansu awanturniczego o milordzie Gereonie, którą systematycznie wznawiano przez 136 lat od jej pierwszego wydania. Treść tego utworu stanowi miłość milorda do margrabiny, która wystawiana jest na liczne próby i pokusy, by wreszcie zostać uwieńczoną ślubem pary bohaterów. Opowieść ta przypomina w swym charakterze i treści opowieści miłosno-awanturnicze z epoki Piotra I.

Kolejnym popularnym w wieku XVIII utworem była opowieść anonimowego autora pt. *Nieszczęsny Nikanor, czyli przygody rosyjskiego szlachcica (Несчастный Никанор, или приключения российского дворянина, cz. I – 1775, cz. II – 1789)*, w której w swoisty sposób krzyżują się tradycje rękopiśmiennych opowieści z epoki Piotra I z czułościwością literatury sentymentalnej. Na uwagę zasługuje obecny tu motyw miłości dziewczyny pańszczyźnianej do swego pana, który wyprzedza o kilkanaście lat *Biedną Lizę* Mikołaja Karamzina.

Oprócz wymienionych samodzielnie funkcjonujących utworów literatury popularnej należy jeszcze zwrócić uwagę na cały szereg opublikowanych w wieku XVIII zbiorów typu *silva rerum*, cieszących się wśród czytelników ogromną popularnością¹⁹. Ich atutem było to, iż w myśl horacjańskiego postulatów łączenia przyjemnego z pożytecznym, zawierały one w sobie teksty napełnione treściami dydaktycznymi i twory o typowo ludycznym charakterze. Całą serię takich wydań rozpoczyna *Rosyjska gramatyka uniwersalna (Русская универсальная грамматика, 1769)* Mikołaja Kurganowa, w skład której wchodził kurs gramatyki języka rosyjskiego, a także teksty typowo literackie (apoftegmaty, anegdoty, epigramy, ody, opowieści).

Podobny charakter miały też zbiorki: *Różne anegdoty, zawierające w swej treści mądre czyny (Разные анекдоты, содержащие в себе мудрые деяния)* Aleksandra Daniłowa, *Różne materie na piśmie, zebrane ku zadowoleniu*

¹⁹ A. Староста, *К изучению светской печатной книги второй пол. XVIII в. (сборники смешанного состава)*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1988, Folia Litteraria 22, s. 47–58.

ciekawych czytelników (Разные письменные материи, собранные для удовольствия любопытных читателей) Matwieja Komarowa czy też *Przypadki Iwana, сына купецкого (Похождения Ивана купеческого сына)* Iwana Nowikowa.

Ogromna różnorodność tematyczna i gatunkowa utworów zawartych w tych zbiorach, a także ich różnoraka proveniencja (rosyjska beletrystyka XVII w., folklor, przekładowa i oryginalna proza zachodnioeuropejska) podporządkowane były naczelną zasadzie przyświecającej tym zbiorom, a mianowicie ich utylitarnemu i dystrakcyjnemu przeznaczeniu. Odzwierciedlały one jednocześnie literackie gusty i zainteresowania demokratycznego czytelnika, który miał możliwość znalezienia w jednej książce utworów odpowiadających różnym jego oczekiwaniom. Dodać jeszcze należy, iż oddzielną grupę stanowiły zbiory utworów, wykazujących bliskie związki ze strukturą ludowej baśni czarodziejkiej, obyczajowej czy też z opowieściami „wschodnimi” – np. *Dziadkowe przechadzki (Дедушкины прогулки, 1786)*, *Opowiadacz bajek rosyjskich (Повесть о рассказчике русских сказок, 1787)*.

Pomimo negatywnej oceny ze strony krytyków literackich rosyjska literatura popularna odegrała niebagatelną rolę w procesie literackim drugiej połowy XVIII w., a także w edukacji społeczeństwa. Wszystkie mniej lub bardziej znaczące utwory literatury „niskiej” niezależnie od negatywnego stosunku krytyki stawały się elementami procesu komunikacyjnego i współtworzyły literaturę osiemnastowieczną w Rosji w szerokim znaczeniu tego słowa.

Anna Warda

ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД РУССКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ XVIII ВЕКА

Настоящая статья посвящена русской демократической прозе XVIII века, ее отношению к „высокой” литературе того столетия, формам ее функционирования в обществе, а также определению отличительных черт ее поэтики, ее постоянных мотивов и стереотипов. Среди авторов демократической литературы XVIII века автор статьи называет м. пр. М. Чулкова, М. Комарова, Н. Курганова, И. Новикова. Кроме того к русской демократической литературе XVIII века следует отнести также множество анонимных сборников смешанного состава, которые пользовались большой популярностью среди демократического круга читателей того столетия.